

Юрій Рибак
(Рівне)

МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ В ЕТНОГРАФІЧНОМУ ДОРОБКУ ОЛЕКСИ ОШУРКЕВИЧА

Видатний етнограф нашого часу Олекса Ошуркевич залишив багату фольклористичну спадщину – польові записи, статті, матеріали та кілька книг. Основним полігоном його експедиційних досліджень були терени Волині й Полісся, де впродовж майже 50 років науковець записував різноманітні фольклорні жанри, серед яких чільне місце посідає народна музика. У своїй фольклористично-пошуковій роботі О. Ошуркевич чітко притримувався методики фронтальних географічних обстежень, завдяки чому ґрунтовно дослідив кожен куточок Волинської області, а кілька виданих в останні роки життя музично-етнографічних збірників і монографій розкривають колоритну творчість цього регіону.

Ключові слова: Олекса Ошуркевич, етнографія, Волинь, Полісся, фольклористичні експедиції, музично-етнографічні збірники.

The nowadays eminent ethnographer Oleksa Oshurkevych has left behind an abundant folkloristic heritage: records, articles, materials, and a few books. His principal field research covered the territories of Volyn and Podillia where over about half a century the scientist has recorded the diverse folkloric genres with folk music as a major one. In his folkloristic research work O. Oshurkevych stuck to a frontal geographical investigation methodology, thus he could made a laborious research of an every remote corner of Volyn Region. Some ethnomusicological collections and monographs published in the last years of his life are capable of exposing a picturesque creative work of the region.

Keywords: Oleksa Oshurkevych, ethnography, Volyn, Polissia, folkloristic expeditions, ethnomusicological collections.

Известный этнограф нашего времени Олекса Ошуркевич оставил богатое фольклористическое наследие – полевые записи, статьи, материалы и несколько книг. Основным полигоном его экспедиционных исследований были земли Волини и Полесья, где на протяжении почти 50 лет учёный записывал различные фольклорные жанры, среди которых важное место занимает народная музыка. В своей фольклористическо-исследовательской работе О. Ошуркевич четко придерживался методики фронтального географического обследования, благодаря чему кропотливо изучил каждый уголок Волинской области, а несколько изданных в последние годы жизни музыкально-этнографических сборников и монографий раскрывают колоритное творчество этого региона.

Ключевые слова: Олекса Ошуркевич, этнография, Волинь, Полесье, фольклористические экспедиции, музыкально-этнографические сборники.

У жовтні 2010 року пішов із життя видатний луцький етнограф і краєзнавець Олекса Ошуркевич [2, с. 105–108; 15, с. 164–166]. Після себе він залишив багату фольклористичну спадщину, виражену у великій колекції польових записів, численних статтях та кількох збірниках; до того ж варті окремої відзнаки його плідні напрацювання як методиста місцевого Будинку народної творчості та наукового співробітника Волинського краєзнавчого музею. Неабиякий авторитет і яскрава харизма дослідника посприяли формуванню в Луцьку кількох дієвих народознавчих осередків¹, завдяки чому нині на рівні етнографічного ви-

вчення Волинська область, мабуть, лідирує в Україні.

Ще за життя поважні напрацювання О. Ошуркевича були відзначені в кількох спеціально присвячених йому замітках, статтях і, найповніше, у біобібліографічному покажчику, виданому до 70-ліття вченого [7]. Зокрема, детальна оцінка збирацького доробку етнографа, станом на початок 1990-х років, міститься у відповідній статті Л. Добрянської [3, с. 74–83]. Тут визначено основні методологічні засади організації та проведення ним фольклористичних досліджень, а також подано таблицю з детальним відображенням найважливішої статистичної інформації (кількість творів певних жанрів у

108 населених пунктах) і картосхема польових розвідок. У ювілейному покажчику, упорядкованому В. Бабій², висвітлено основні біографічні дані та охарактеризовано творчий доробок ученого (вступна стаття Архипа Данилюка), а основний зміст складають бібліографічні відомості про багату друковану спадщину – публікації О. Ошуркевича та про нього.

Очевидно, що за життя жоден з авторів не міг дати об'єктивну та вичерпну оцінку доробку О. Ошуркевича, хоча б тому, що збирання фольклору та публікацію наукових матеріалів він не припиняв до кінця своїх днів, до того ж найбільше цінних праць видав саме в останні роки. Тому лише тепер існує можливість і потреба на кожному з рівнів багатогранної та плідної діяльності вченого розкрити для наукового загалу специфіку й результати його роботи. У пропонованій публікації надається узагальнена оцінка його етномузичних напрацювань.

Здобувши в стінах Львівського національного університету фах філолога, протягом понад півстоліття жертовної праці на ниві української народознавчої науки О. Ошуркевич неухильно наслідував принципи академічної фольклористики, скрупульозно встановлюючи та ретельно опрацьовуючи факти, відтак послідовно висвітлюючи це в своїх статтях і монографіях. Унаслідок цього на схилі літ він спромігся видрукувати такі основні книги: «Пісні з Колодяжна» (1998), «Лірницькі пісні з Полісся» (2002), «З фольклорної криниці Франкового села: народні пісні, перекази, спогади» (2006), «Пісні Шевченкового краю» (2006), «До джерел: народознавчі статті, розвідки, тексти» (2008). В останній рік свого життя Олекса Федорович підготував до друку збірник стрілецьких і повстанських пісень «Пісні червоної калини», а в особистому архіві науковця зберігається також кілька рукописів, що планувалися до видання.

Спектр наукових інтересів О. Ошуркевича не обмежувався якоюсь однією сферою, що впливає як із синкретизму фольклорного мистецтва, так і з фатальної для народознавчої галузі нестачі кадрів. Саме тому, поряд з фаховими філологічними напрацюваннями, він багато уваги приділяв етнографічній та історичній проблематиці, постійно виявляв неабиякий інтерес до музичної творчості.

Щодо останнього, то саме О. Ошуркевичу маємо завдячувати за увічнене звучання лірницьких творів, награвань на ріжку, численних скрипкових та ансамблевих композицій, а також за понад 6 тисяч пісень, що походять з усіх куточків Волинської області та з кількох інших областей України. І хоча в ході опрацювання певних наукових тем він інколи залучав матеріали з інших етнографічних осередків, у колі постійних інтересів науковця були рідні терени Волині й Полісся.

Регіон і профіль досліджень визначився ще зі студентської лави, коли в далекому 1955 році О. Ошуркевич здійснив перші свої записи від співачки Ганни Пастернак у с. Мельники Шацького району³. Ці та багато інших волинських матеріалів лягли в основу його дипломної роботи «Народнопісенна творчість Волині», якою, до речі, керував Ярослав Шуст – знаний у Галичині науковець⁴. Однак основний період польових досліджень Волинсько-Поліського регіону розпочався від часу приїзду науковця в 1961 році на постійне проживання до Луцька. Професійні обов'язки, на посадах у музеї та Будинку народної творчості, поєднувалися із власним захопленням народною творчістю та краєзнавством, завдяки чому записи фольклору здійснювалися за будь-якої нагоди та за будь-яких обставин. Унаслідок цього з-поміж численних фонограм якість найперших, зроблених на бобінні плівки, бажає кращого, а в репертуарній палітрі не раз трапляються популярні, авторські пісні або ж переспівані в академічній манері поширеними в минулому хор-ланками народні твори, що найчастіше практикувалося під час різноманітних у радянську добу оглядів і конкурсів.

Не маючи спеціальної музичної освіти, О. Ошуркевич постійно вдосконалював свої знання в царині пісенної та інструментальної творчості, активно публікувався на відповідні теми в періодичних, а згодом і в наукових виданнях, упродовж життя видав кілька народнопісенних збірників. Цей процес розвивався в міру нагромадження польових матеріалів, залежно від постановки й вирішення певної дослідницької проблематики. Однак свої корективи вносила тогочасна культурна атмосфера та ідеологічна політика в суспільстві, а також банальне питання технічного забезпечення.

Свої найперші аудіозаписи раритетних музичних зразків Олекса Федорович робив на бобінні плівки, які в наш час через закінчення терміну експлуатації вже майже не придатні для відтворення⁵. Як правило, попри значну кількість населених пунктів, охоплених збирачем на початках своєї етнографічної роботи, кожен з них репрезентований у середньому 10–15 творами за один сеанс звукозапису, що навіть у наш час вважається мізерною кількістю. Можливо, це диктувалося тими самими умовами експрес-опитувань під час усіляких масових заходів. Певним недоліком, але нормою того часу, була фіксація початкових 2–3-х куплетів на плівку з подальшим записом переказуваного тексту в зошит, щоб зекономити на аудіоносіях. Проте кожен сеанс доповнено змістовною документацією, де на самих плівках наговорено паспортну інформацію, а в польових записниках продубльовано те саме, відтак міститься перелік творів (із зазначенням жанру), указуються паспортні дані респондентів. Пізніше, у міру більшої доступності технічних засобів, репертуар фіксувався на магнітофонні касети, кількість записів з одного села значно збільшилася, і вже обов'язковою була повнота аудіозразків. Сьогодні приватна колекція етнографа нараховує близько 80 бобін та понад 150 аудіокасет, де міститься як музичний матеріал, так і інші зразки поетичної та прозової фольклорної творчості.

Більшість своїх експедицій О. Ошуркевич провів одноосібно, хоча інколи працював у парі з колегами-фольклористами, переважно молодшої генерації. Особистий приклад дослідника значною мірою посприяв формуванню в Луцьку кола серйозних дослідників-краєзнавців і поважних нині науковців⁶, а внаслідок роботи з досвідченими колегами фольклористична й музикознавча галузі поповнилися цінними джерельними матеріалами. Зокрема, спільно з петербурзьким етномузикологом Михайлом Лобановим у 1987 році Олекса Федорович провів плідну експедицію в містечку Устилуг (з яким, як відомо, пов'язуються важливі сторінки біографії та творчої роботи композитора І. Стравінського), а також у його околицях⁷.

Перші вузькотематичні експедиції О. Ошуркевич провів ще наприкінці 1960-х років, коли кілька разів він записував останнього, як це стало зрозуміло

згодом, поліського лірника Івана Власюка із с. Залюття Старовижівського району. Згодом були дослідження обряду «водіння Куста», волочібних звичаїв, інструментальної творчості, а також послідовно реалізована програма фіксації «з чистого аркуша» пісенної культури в родинних осередках видатних особистостей – Лесі Українки, Т. Шевченка та І. Франка. Крім того, водночас студіювалися й інші теми краєзнавчого характеру, які переважно стосувалися персоналій дослідників культури Волині й Полісся.

У 1970 році у відомому столичному видавництві «Музична Україна» було започатковано серію видань «Народні пісні України». І першою в цій серії видруковано упорядковану Олексою Ошуркевичем та луцьким музикознавцем Мирославом Стефанишиним книгу «Пісні з Волині». Це була свого роду альтернатива виданій роком раніше у львівському видавництві «Каменярь» невеличкій книзі «Волинь у піснях», яку підготував інший луцький фольклорист – колега О. Ошуркевича – Іван Федько. У «Піснях з Волині» репрезентовано різножанрову палітру пісенних творів та інструментальних мелодій, записаних упорядниками в різних районах Волинської області; частину зразків передруковано з рукописів інших збирачів, переважно видатних особистостей – Т. Шевченка, М. Костомарова, Лесі Українки та ін., які в далекому минулому фіксували фольклорні твори в межах етнографічної Волині, тобто також і на теренах сучасних Рівненської, Житомирської та Тернопільської областей. Очевидно, через те, що і давні, і новоздобуті матеріали збірника здебільшого подавалися на основі слухових записів, чимало мелодій викликають сумніви щодо точності транскрибування та навіть достовірності⁸. Усе-таки, з огляду на реалії та можливості того часу, «Пісні з Волині» демонструють новий рівень видань музичних матеріалів цього краю. Зі вступних статей упорядників можна судити про їхню добру обізнаність з історією фольклористичних досліджень на волинській землі; тут же вперше зроблено спробу охарактеризувати музично-стильові риси місцевих творів. Об'ємний музичний матеріал доповнюється кількома покажчиками та, головне, належно паспортизується.

Слід визнати, що й після волинського збірника в кількох наступних книгах рі-

вень оформлення музичних матеріалів бажав би бути кращим. Причина цього в тому, що в ході систематичної публікації зібраних фольклорних матеріалів О. Ошуркевич постійно залучав різних фахівців-музикантів, щоб сповна представити пісенні (слова та мелодія), а тим більше інструментальні композиції. Найбільше транскрипцій йому виконав згаданий вище М. Стефанишин, рівень нотацій якого далеко не бездоганний. Цим записам бракує елементарного осмислення законів музичного формотворення й інтонування в народних піснях, коли тактові риси виставлені невпопад, усупереч природному цезуруванню, а мелодії та метричне групування нерідко грубо коригуються відповідно до норм шкільної теорії музики. Більше того, така несистемність проявляється не тільки в межах одного збірника, у кількох творах підряд, але й навіть на рівні окремих нотних зразків, певні фрази яких потактовано за одним принципом, а решта – зовсім за іншим⁹. Не кращою ставала ситуація, коли до роботи над одним збірником залучалися кілька транскрипторів музичного матеріалу, які застосовували різні підходи при запису однорідного фольклорного матеріалу. Зокрема, по кілька нотувальників було в збірниках: «Пісні з Колодяжна» – М. Мишанич, Л. Добрянська, М. Стефанишин; «Пісні Франкового села» та «Під зорями новорічними» – Ю. Рибак та М. Стефанишин¹⁰. Така недосконалість музичного оформлення деяких фольклорних матеріалів О. Ошуркевича є наслідком закономірної для багатьох його попередників (етнографів і філологів) ситуації, коли в цілях економії ресурсів доводиться шукати підтримки в близькому колі нотувальників, покладаючись на їхню компетентність. Тому не слід дорікати етнографові за неспроможність бути досконалим на всіх рівнях¹¹, а тим більше не варто ставити під сумнів наукову цінність зібраних ним матеріалів.

Активний етап публікації накопичених за довгі роки фольклорних записів розпочався з кінця 1990-х років, коли книговидавничий процес у країні позбувся бюрократичного й ідеологічного тиску. Поява в 1998 році книги «Пісні з Колодяжна» знаменувала початок циклу видання пісенної спадщини з рідних теренів українських класиків. Цьому передували кілька тематичних експедицій, спілкування з безпо-

середніми свідками перебування Косачів у с. Колодяжне, фіксація численних пісенних творів. Музичні твори традиційно доповнюються кількома покажчиками, а вступне слово О. Ошуркевича демонструє його добру обізнаність з історією роду Косачів, їхніми зацікавленнями народною творчістю Волині й Полісся. Рівень нотацій, виконаних трьома транскрипторами, як уже зазначалося, демонструє різні способи викладу музичного матеріалу. Водночас і самі твори збірника при детальнішому аналізі виказують дещо різнорідну природу. Це підтверджується паспортною інформацією до пісень, виконаних здебільшого не корінними жителями с. Колодяжне, яке ближче до нашого часу перетворилось у велике селище, а вихідцями з його околиць. Попри те, упорядник спромігся об'єктивно викласти й систематизувати пісенні твори різних жанрів.

На час виходу колодяженських пісень О. Ошуркевич з ініціативи автора цих рядків приступив до ґрунтовного опрацювання лірницької тематики, узявши за основу записаний ним наприкінці 1960-х років репертуар талановитого музиканта Івана Власюка та, дещо згодом, кількох інших мандрівних співців із Західного Полісся. Зібраної інформації виявилось цілком достатньо для видання окремої книги «Лірницькі пісні з Полісся: матеріали до вивчення лірницької традиції» (Рівне, 2002 р.), яка відкрила науковому світу досі зовсім незнану лірницьку традицію поліського краю. Основу видання становлять нотні транскрипції 17 повносюжетних лірницьких пісень, зроблені переважно наскрізно, з відображенням усіх виконавських варіантів і найдрібніших деталей розвиненої мелізматики в інструментальному супроводі. На жаль, лише два твори – «Про Почаївську Божу Матір» та «Сирітку» – можна вважати типово професійними (цеховими), інші пісні, хоча й властиві репертуару мандрівних співців, належать до групи розважально-сатиричних, які виконували зазвичай у моменти дозвілля. Така невідповідність у пропорціях була зумовлена складною ідеологічною ситуацією в радянську добу, коли набожний репертуар перебував поза законом, а тому релігійно-моралізаторські псалми та пісні якщо й записувалися, то аж ніяк не могли бути опубліковані. Утім, навіть на прикладі

цих нечисленних лірницьких творів і зафіксованого дещо пізніше автором цих рядків репертуару поліських сліпих гармоністів [16, с. 69–81], який ще чекає на свою публікацію, нині можна вести мову про існування розвиненої традиції мандрівного виконавства на Поліссі й Волині. І першість у відкритті цього явища належить саме О. Ошуркевичу.

До того ж в окремих публікаціях Олекса Федорович розкрив ще кілька інших нових фактів з етномузичного життя на теренах волинсько-поліського краю. Зокрема, він першим охарактеризував західнополіські волочебні пісні [8, с. 237–247; 13, с. 349–353], що, однак, було здійснено способом аналізу поетичного змісту й сюжетів¹². Також йому належить першість численних записів і згодом публікація статті про локальний жанр пісень-походів [11, с. 95–101], що побутують у с. Скулин Ковельського району. Інструментальній творчості, крім лірництва, присвячена невеличка брошура О. Ошуркевича «Затрубили труби» (Луцьк, 1993 р.), де подано цінні відомості про побутування на Західному Поліссі кількох різновидів дерев'яних труб і ріжка з коров'ячого рогу, а в додатках містяться кілька схематичних транскрипцій награвань на ріжку¹³. Водночас стараннями етнографа популяризовано постать і музичний репертуар останнього поліського ріжкаря Якова Любежанина із с. Деревок [12, с. 96–97].

Утім, значна частина етнографічного доробку О. Ошуркевича, у тому числі раритетні музичні записи, які з плином часу лише набувають ціни, ще не оприлюднена. Зразково впорядкований особистий архів ученого – книги, рукописи, матеріали – після його смерті централізовано¹⁴ передано до фондів бібліотеки Волинського національного університету, де він зберігатиметься як персональна колекція, а численні аудіокасети й бобіни нині оцифровуються співробітниками Проблемної науково-дослідної лабораторії музичної етнології Львівської національної музичної академії та доповнять уже задепонований тут раніше фонд О. Ошуркевича¹⁵. Отже, багата спадщина видатного етнографа і краєзнавця ще довго служитиме українській науці, а його музичні напрацювання стануть наступникам добрим прикладом і надійним джерельним матеріалом у їхніх шуканнях та наукових розвідках.

Література

1. Архів ПНДЛМЕ. – Од. зб. ЕК-176/1.
2. Гунчик І. Олекса Федорович Ошуркевич (1933–2010) : [некролог] / Ігор Гунчик // Міфологія : загальноукраїнський науково-освітній журнал. – 2011. – № 1 (8).
3. Добрянська Л. Збирацький доробок О. Ошуркевича / Ліна Добрянська // Третя конференція дослідників народної музики червононоруських (галицько-володимирських) та суміжних земель : матеріали / ред.-упоряд. Б. Луканюк. – Л., 1992.
4. Лобанов М. Рассказы старожилов Устилуга о Стравинском и его окружении / Михаил Лобанов // Стравинський та Україна / під ред. А. Терещенко. – К., 1996.
5. Лобанов М. Украинский фольклор Устилуга в творчестве Стравинского / Михаил Лобанов // Стравинський та Україна / під ред. А. Терещенко. – К., 1996.
6. Лобанов М. Устилуг и Стравинский (К постановке вопроса) / Михаил Лобанов // Перша конференція дослідників народної музики західноукраїнських земель : тези наукових повідомлень / упоряд. Б. Луканюк. – Л., 1990.
7. Олекса Ошуркевич : бібліографічний покажчик / упоряд. В. В. Бабій. – Луцьк, 2004.
8. Ошуркевич О. Волочебні звичаї на Волинському Поліссі / Олексій Ошуркевич // Ошуркевич О. Ф. До джерел. Народознавчі статті, розвідки, тексти. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008.
9. Ошуркевич О. Коли трубили труби / Олексій Ошуркевич // Ошуркевич О. До джерел. Народознавчі статті, розвідки, тексти. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008.
10. Ошуркевич О. Під зорями новорічними: традиційні щедрівки, рядження / Фольклорно-етнографічні записи О. Ошуркевича / Олексій Ошуркевич. – Луцьк : Твердиня, 2009.
11. Ошуркевич О. Пісенні походи зі Скулина / Олексій Ошуркевич // Міфологія : загальноукраїнський науково-освітній журнал. – 2009. – № 2–3 (3).
12. Ошуркевич О. Поліський ріжок / Олексій Ошуркевич // Народна творчість та етнографія. – 1976. – № 5.
13. Ошуркевич О. Релікти волочебних звичаїв на західноукраїнському Поліссі / Олексій Ошуркевич // Полісся: мова, культура, історія / відп. за випуск Г. Скрипник. – К., 1996.
14. Рибак Ю. Вокальні мелотипи у верхньоприп'ятських волочебних обрядах / Юрій Рибак // Музика та дія в традиційному фольклорі : зб. наук. пр. / упоряд. : В. Коваль, Б.-Ю. Янівський. – Л., 2001.

15. *Рибак Ю.* Олекса Ошуркевич (1933–2010) : [некролог] / Юрій Рибак // *Етномузыка : збірка статей та матеріалів / упоряд. Б. Луканюк.* – Л., 2011. – Чис. 7 (2010).

16. *Рибак Ю.* Поліські сліпі гармоністи / Юрій Рибак // *Етномузыка / упоряд. : І. Довгалюк, Ю. Рибак.* – Л., 2008. – Чис. 5.

Примітки

¹ Зокрема, Центр культурної антропології (донедавна – Полісько-Волинський народознавчий центр), Ономастико-діалектологічна лабораторія Волинського національного університету, Відділ етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею.

² У приватних розмовах О. Ошуркевич зізнавався, що фактично сам підготував цей покажчик.

³ Цю інформацію підтвердила сама виконавиця, яку авторові цих рядків пощастило записати у 2000 році [1]. У 1979 році співачка повністю втратила зір, однак це не позначилося на її творчих здібностях, оскільки під час останнього сеансу звукозапису виконавиця пригадала близько 50 різножанрових народних пісень і виконала кілька власних творів.

⁴ Я. Шуст був аспірантом Ф. Колесси, а в 1952 році під керівництвом І. Свенціцького захистив кандидатську дисертацію «Кобзарі і лірники України на фоні слов'янського епосу». Можливо, саме під впливом свого наставника в подальшому О. Ошуркевич також виявляв інтерес до лірницької традиції на Поліссі.

⁵ При роботі з деякими такими плівками мені довелося стикнутися з проблемою постійного осипання й розривання плівки. На щастя, пізніше ці записи були скопійовані на інші бобіни та магнітофонні касети, де якість звучання нині є набагато кращою, ніж на оригіналах.

⁶ З-поміж таких варто згадати хоча б докторів філологічних наук, професорів Віктора Давидюка та Григорія Аркушина.

⁷ На основі цих записів невдовзі М. Лобанов опублікував кілька наукових статей [4, с. 25–83; 5, с. 48–68; 6, с. 51–53].

⁸ Підставою для таких сумнівів є новоздобуті в тих самих населених пунктах музичні матеріали, які інколи виявляють зовсім іншу типологічну природу.

⁹ Див., наприклад, зразки в праці О. Ошуркевича [10, с. 81, № 3, № 4; с. 84, № 17; с. 85, № 20, № 21; с. 86, № 23, № 24].

¹⁰ Прикра ситуація трапилася з книгою «Пісні Шевченкового краю», нотні транскрипції до якої давніше на високому фаховому рівні виконав відомий галицький етномузиколог М. Мишанич, однак унаслідок непорозуміння між ним та О. Ошуркевичем, урешті-решт, збірник вийшов з дилетантськими транскрипціями молодого луцького музиканта В. Охманюка.

¹¹ Багато сил та енергії в О. Ошуркевича, про що він не раз переповідав авторові цих рядків, забирав процес безпосереднього видруку книги, коли він змушений був у видавництві й друкарні контролювати кожен крок її підготовки. Утім, і це не завжди було запорукою виходу книги в більш-менш пристойному вигляді. Зокрема, одну з останніх своїх книжечок «Під зорями новорічними» (нотні транскрипції М. Стефанишина та Ю. Рибак), наскільки відомо, через численні технічні помилки й низьку якість друку Олекса Федорович не волів розповсюджувати.

¹² З музичного боку ця інформація невдовзі була підтверджена в публікації [14, с. 49–55].

¹³ Згодом цей матеріал був перевиданий у дещо доопрацьованому вигляді [9, с. 261–276].

¹⁴ Кілька рукописів, однак, зберігатимуться в Державному архіві Волинської області.

¹⁵ Також відомо, що частину аудіозаписів О. Ошуркевича скопійовано в Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.